

Rootsi ajale pühendatud teaduskonverents Tartus

Stockholmi ülikooli emeriitprofessor, Tartu ja Turu ülikooli audoktor Aleksander Loit teaduskonverentsil Tartus 6.04.2000

6. aprillil korraldasid Akadeemiline Ajalooselts, Rahvusarhiivi uurimistöö- ja publitseerimisosa-kond ning Ajalooarhiiv Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi valges saalis konverentsi **Rootsi suurriik versus Läänemere provintsid 16.–17. sajandil**. Konverentsi mõte tulenes sellest, et käesoleva aasta veebruaris täitus 300 aastat Põhjasõja algusest. Ehkki mainitud sõda kestis 1721. aasta sügiseni, oli Rootsi ülemereprovintside Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa jaoks rahuaeg läbi ja järk-järgult liideti 1710. aastaks kogu tänane Eesti ala Venemaa koosseisu. Siit ka mõte 300-aastase distantse järel kokku võtta üks etapp Eesti ajaloo, mis Põhja-Eestis on mõõdetav poolteise sajandiga, ja püüda ehk isegi anda hinnangut muutustele ning arengutele, mis Rootsi võimuperioodil aset leidsid ja mis on jätanud jäävama jälje meie ajaloo järgnevatel ajajätkudele. Eesmärgiks oli portreerida ülemereprovintside kohta Rootsi suurriigis, nende riigiõiguslikku asendit, poliitilist ja sõjalist tähtsust, aga ka osa riigi majanduses ning finantsides.

Konverentsil esitati üheksa ettekannet.

■ Avaettekande *Läänemere provintside riigiõigusliku asendi küsimus Rootsi riigis* pidas Stockholmi ülikooli emeriitprofessor, Tartu ja Turu ülikooli audoktor **Aleksander Loit**. Ettekandja tõdes, et

administratiivselt olid Rootsi ülemereprovintsid Eesti- ja Liivimaa välisprovintsid, mida riigiõiguslikult sooviti inkorporeerida ja seejärel unifitseerida. Vastav protsess algas kuningate Erik XIV, Johan III ja Karl IX ajal, kuid eriti ulatuslikuks muutus see Karl XI valitsemise käigus. A. Loit eristas kolme etappi riiklikus provintsioliitikas: 1) 1561–1634 – s.o provintside vallutamise algusest kuni 1634. aasta riigivalitsemiskorrani, kui esialgu taotleti uute alade täielikku inkorporeerimist, samas oli provintside ja kogu riigi olukord kestvate sõdade tõttu äärmiselt ebastabiilne, mis ei võimaldanud kavandatud ellu viia; 2) ajajärgule 1634. a kuni 1680. aastate algus oli iseloomuliku kõrgeadli domineerimine: nii kuninganna Kristiina kui ka Karl XI nimel juhtis riiki eestkostevalitsus, perioodil domineerinud riigikantsler Axel Oxenstierna ei olnud huvitatud provintside liitmisest, vaid just nende eripära säilitamisest; 3) 1680. aastate algul absolutistliku valitsemisstiili väljakujunemisega tuli suund provintside riigiõiguslikuks unifitseerimiseks. Järgnevalt vaatluski ettekandja integratsiooni ja unifitseerimise ulatust eri valdkondades – õigus- ja kohtukorralduses, läänikorralduses, talurahvaküsimuses, kiriku- ja koolielus, peatudes ka lühidalt linnade õigusliku asendi küsimusel. Lõpetuseks käsitles A. Loit olulisemaid ühisjooni Läänemere provintside ja Taanilt vallutatud alade riigiõigusliku asendi vahel. Nende piirkondade suhtes Eesti- ja Liivimaa õiguslik staatus eristus, kuigi suund mainitud ala unifitseerimisele oli eriti selge perioodi lõpul. Samas ei lase 1700. aastal alanud Põhjasõda käivitunud protsesside lõplikke suundumusi hinnata. Ainsa erandi Läänemere provintsidest moodustas Ingerimaa, mis kohe vallutuse järel inkorporeeriti Rootsi riiki, ja seda eelkõige tugevate seisuste – maa-aadli ning linnakodanikkonna – puudumise tõttu, kes võinuks otsida alternatiivset provintside valitsemise ja haldamise teed, nagu see oli Eestimaa aadli ning Tallinna puhul.

■ Järgmise ettekande *Rootsi riigimajanduse bilanss Eesti- ja Liivimaa 17. sajandil* pidas Tartu ülikooli emeriitprofessor, Uppsala ülikooli audoktor **Helmut Piirimäe**. Tema ettekande keskne teema lähtus küsimusest, kui palju ülemereprovintside sissetulekust viidi ära Rootsi ja millisel määral jäi laekunud vahendeid kohapeal kasutamiseks. Nagu ettekandja pikaajalise arhiivitöö tulemusel Eesti- ja Liivimaa arveraamatutega on välja selgitanud, ei toimunud ainult vahendite väljavedu, vaid neid toodi ka sisse. Dotatsiooni vajaks eriti Liivimaa, samas kui Eestimaalt oli väljavedu pidev. Üldiselt suurenes vahendite väljavedu 1670.

aastatel, kümnend hiljem muutus ka Liivimaa väljaveokohaks. Samas vajas vaene Ingerimaa pidevalt riigilt juurdemakseid. Omaette küsimus on, milleks raha kasutati. Nii on sinsetest summadest saanud garnisonid raha üle kogu Rootsi. Samuti on raha läinud riigi keskasutustele, kolleegiumidele, õukonnale, laevaehitusele. Viimane sai siit ka kanepit ja relvi. Summasid on kulutatud ka Rootsi diplomaatile, esindustele Euroopas, vastu on võetud nii saatkondi Venemaalt kui ka ülal peetud Rootsi saadikuid reisidel Venemaale. Ettekandja konstateeris, et Eesti-, Liivi- ja Saaremaa olid Rootsi riigimajandusele kasulikud just sinsete ressursside poolest. Oma ettekande lõpus püstitas H. Piirimäe küsimuse, kas – pidades silmas Rootsi riigi sissetulekuid ülemereprovintsidest – saab emamaa ja provintside suhet nimetada koloniaalseks. Ettekandja ise eitas seda, kuid samas arvas A. Loit, et tegu oli siiski koloniaalsuhtega, arvestades, millises koguses liikus vahendeid Rootsi aadli käes olnud suurtest maavaldustest üle mere Stockholmi.

■ Kolmas ettekanne oli Ajalooarhiivi arhiivaarilt **Birgit Kibalilt**, kes rääkis *Rootsi bürokraatia peegeldusest Liivimaal 17. sajandi teisel poolel*. Ettekandja keskendus kahele peamisele tendentsile. Esiteks eeldas 17. sajand ametnikkonnalt paremat haridust ja spetsiaalset ettevalmistust, mistõttu senine kõrgaadli privileeg olla kõrgetes riigiametites hakkas tasapisi taanduma. Teine tendents oli seoses absolutistliku valitsemisstiiliga alguse saanud bürokraatia vohamine Rootsis 17. saj lõpukümnenditel, milleks pidevalt vajati juurde uusi ametnikke. Seejärel peatuski ettekandja lähemalt Liivimaa kindralkubermanguvalitsuse isikkoosseisul, ametnike tegevusvaldkondadel ja kompetentsil. B. Kibal käsitles ka sellist huvitavat protsessi, nagu keskvalitsuse püüdu provintsi ametnikkonnas rootsistamise läbi veelgi tugevamalt emamaa külge inkorporeerida. Viimast kinnitab rootslaste eelistamine ametikohtade täitmisel, mida tõestab ka Liivimaa 12 kõrgema riigiametniku kohta tehtud statistika – nimetatuid 10 olid rootslased ja kaks Saksa aladelt sisserännanud aadlisuguvõsade esindajad, kõik nad omasid aadlitiitlit ja neist kaheksa olid esindatud Rootsi rüütlimajas. Riikliku ühtlustamispoliitika veel üheks ilminguks oli Rootsil sarnase ametiastmete korralduse kehtestamine Liivimaal 1697. aastal, mis fikseeris iga ametniku positsiooni üldises hierarhias. Kokkuvõttes tõdeti märgatava tsentraliseerimisprotsessi toimumist kindralkubermangu valitsemises 1680. ja 1690. aastate jooksul, mis oli ühtlasi Rootsi asjaajamiskultuuri peegelduseks provintsi tasandil.

■ Konverentsi esimese poole viimane ettekanne *Rootsi-aegne Eesti ühiskond ja sotsiaalne distsiplineerimine* oli ajalookandidaat **Teet Veispakilt** Rakvere Muuseumist. Ettekandja oli oma sõnavõtu lähtepunktiks võtnud Saksa ajaloolase Gerhard Oestreichi määratluse sotsiaalsest distsiplineerimisest kui riigi sekkumisest ühiskonna reguleerimisse, mis toimus eelkõige sõjaväelaste ja riigiametnike suhtes. T. Veispak vaatlus sotsiaalset distsiplineerimist 16.–17. saj osas kolmelt tasandilt: 1) riigi tasandil, kus püüti provintside elu reguleerida mitmesuguste määruste ja korralduste abil; 2) kiriku ehk koguduste tasandil, mille eesmärgiks oli koguduseliikmete eemalhoidmine patust, vaenust, tülidest, joomarlustest, liiderlikkusest, aga ka väärusust; kiriku soov oli, et inimene oma patu tunnistaks, kahetseks ja lubaks end parandada; 3) inimese enda ehk teisisõnu, enesekontrolli tasand – inimesed kehtestasid enestele teisi jälgides ja jälgendades ise normid; oma mõju oli ka kodusel ja koolikasvatusel. Kuna ettekandja tugines peamiselt konsistoriaalkohtu näidetele Tallinna ja selle saraskonna kohta, tekitas diskussiooni teiste sotsiaalset distsiplineerimist tagama pidanud asutuste või isikute (näit kirikueestseisjad, adra- ja sillakohtunikud) kaasamine vaadeldava protsessi käsitlemisel.

■ Päeva teist poolt alustas ajalookandidaat **Ülle Tarkiaisen** ettekandega *Arengusuundadest põllumajanduses 16. saj lõpul ja 17. sajandil*. Põllumajandus oli Rootsi võimuperioodi alguses madalseisus. Eelkõige olid selle põhjuseks 16. saj teise poole sõjad, aga ka ikaldused ja sellega kaasnenud näljahädad. Alles 17. saj esimese kolmandiku lõpus algas uus tõus. Üldiseks tendentsiks 17. sajandil oli mõisate pidev laienemine (Lõuna-Eestis oli see protsess siiski aeglasem), seda peamiselt paremakvaliteedilise talumaa arvel, aga ka nende arvu suurenemine. Sajandi lõpuks oli Eesti alal kokku üle tuhande mõisa. See on ka periood, kui mõisad arenesid maksude kogumise keskustest tootmiskeskusteks. Ometi olid talude põllud paremad kui mõisate omad, seda peamiselt väetamise tõttu, sest esimestel oli rohkem kariloomi kui teistel. Põllumajandus oli 17. saj tugevalt orienteeritud viljakaubandusele. Eesti- ja Liivimaa vili oli nõutud nii Lääne-Euroopas kui ka Rootsis. Samas pakkus see sissetulekuid nii tootjatele kui ka tollide kaudu riigile. Peamised põllukultuurid olid rukis ja oder. Nende all olid ka paremad põllumaad. Rukki kõrval oli teiseks oluliseks kohalikuks välja-veoartikliks lina. Huvipakkuv oli ettekandja ülevaade loomakasvatusest, mis juba 17. saj tegi esimesi samme tõuparanduse suunas. Uudne vaadel-

davale perioodile oli ka mitmete põllumajanduskäsiraamatute ilmumine. 17. saj lõpp tõi põllumajanduses kaasa uue madalseisu, mille tingisid ikaldus, näljahäda ja peagi puhkenud Põhjasõda.

■ Ajaloodoktor **Enn Tarveli** ettekanne keskendus *uue aja ilmingutele läänistussuhetes Eesti- ja Liivimaal 16.–17. sajandil*. Kuna vaadeldaval ajal kuulus Eesti ala peamiselt kolme valitseja – Poola-Leedu, Taani ja Rootsi – võimu alla, siis andis E. Tarvel näidetele tuginedes ülevaate arengutest ja tendentsidest maade läänistamisel neis riikides. Üldine varuusaegne ja varakapitalismile iseloomulik suundumus läänisuhetes oli valdusõiguse resp pärimisõiguse piiramine, mis eriti selgelt ilmnis Rootsis, aga ka juba 16. saj esimese poole piiskopiaegsel ja hilisemal Taani-aegsel Saaremaal. Poola-Leedus olid need arenguprotsessid kõige mahajäänumad, mis tulenes sealse šlahta tugevast positsioonist ja suurest võimust. Lääniürikud Poola ajast kajastavad puhtaid läänisuhteid – läänid on vabaks kasutamiseks põlvest põlve. Eraldi protsessiks oli Rootsis mõõga- ja mantliaadli kokkusulamine. Eesti- ja Liivimaal hakati maade läänistamisel silmas pidama Rootsi õigust, mitte varasemat õigust. Rootsi vajas ametnikke ja sõjaväelasi. Neile saadi täiendust ülemereprovintsidest, kuid oli ka suund nobiliteerida teenistusametnikke n-ö teenete eest. Sama protsess ilmnis linnades. Maid doneeriti vastavalt kroonu heaksarvamisele eluks ajaks või ka pärilikuks kasutamiseks. Doneerimisõigust ei saanud kroonu loata edasi anda. Riik pidi andma nõusoleku, kui valdaja soovis saadud mõisa pantida, rentida või ka müüa. Läänikord kadus Rootsis reduktsiooni ajal ega taastunud enam, seda erinevalt Põhjasõja käigus Venemaa koosseisu läinud Eesti- ja Liivimaast.

■ Ajalookandidaat professor **Aadu Musta** ettekanne *Suur Rootsi kataster ja selle traditsioonide jätkamine Eestis 18.–19. sajandil* väljus küll nn Rootsi aja raamidest, kuid andis hea ülevaate nii reduktsiooniga loodud katastrikaartide saamisloost, kaartide Rootsist Venemaale tagasitoomisest kui ka nende hilisemast kasutamisest. Mainitud katastrikaardid koos kirjeldusraamatutega on lisaks omaaegsele maksustamis- ja maakasutamisväärtusele saanud olulisteks agraarjaloo uurimise allikateks. Käsitledes lühidalt katastrikaartide koostamise eelduseks olnud maamöödutöid, juhtis ettekandja tähelepanu tõsiasjale, et maade mõõdistamist ja kaardistamist viidi läbi ka Põhjasõja päevil, ning andmed viimase maamöödja tegevusest pärinevad 1709. aastast.

■ Harjumaa Muuseumi teaduri **Aivar Põldvee** ettekanne *Rootsi-aegne talurahvakool kui samm tulevikku* valgustas esmalt Rootsi keskvoimu poliitikat talurahvakoolide asutamisel. Otsides vastust küsimusele, kes oli nimetatud poliitika algataja ja elluviija siinsetes provintsidest, peatus ettekandja Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri tegevusel. Kohalik kirikupea käis koheselt välja vaestekoolide rajamise mõtte ning tema õhutusel tehti juba 1675. aastal selleks rahaeraldusi Riia litsentsist laekunud tuludest. Kuningavõimu kindlustudes 1680. aastate algul vastav summa kahekordistus. Kuigi koolid olid mõeldud eeskätt õpetuse andmiseks provintsidest teenivate Rootsi sõjaväelaste lastele, tasub ettekandja arvates silmas pidada selle sildi varjus teostatud raha hankimist talurahvakoolide loomiseks. Järgnevalt peatus A. Põldvee Eesti talurahvakooli aktiivseima isiku B. G. Forseliuse käikudel Rootsi. Väide, nagu olnuks Forseliuse esimese reisi eesmärk üksnes eesti laste õpivõime tõestamine kuningale, ei sisalda ettekandja sõnul täit tõe, kuna käigu reaalne tulemus oli koolimajade ehitamine Forseliuse kodukanti ning Tallinna Toomkooli ja gümnaasiumi rahastamine. Järgmise reisi tulemusena loodi koolide inspektori ametikoht kui Rootsi keskvalitsuse käepikendus ülemereprovintsidest. Ettekande kokkuvõttes avaldas A. Põldvee lootust, et 17. saj Eesti haridusloo mitmed seni uurimata või väheuuritud nüansid leiavad jätkuvat vaatluse alla võtmist. Oluliseks tuleb pidada ka tollaste sammude teadustamist tänapäeva kontekstis, kus paljuskki on määravaks hea *lobby*-töö, mida Fischer ja Forselius osavalt teha mõistsid. Järgnenud elavas diskussioonis puudutati õrna teemana taluraha vastumeelsust lapsi kooli saata. Ettekandja arvates ei olnud seesuguseid ilminguid küll palju, kuid näit rannarootslaste seas levinud jutud laste nn laevadele panemisest olid tõepoolest kooliskäimist pärssivad.

■ Ajaloomagister **Enn Küng** tões oma ettekannet *Eesti linnade õiguslikust asendist Rootsi riigis* alustades, et vaatamata meie linnade ajaloo uurimise heale tasemele ei ole uurijate käsutuses veel ühtegi erinevate linnade õiguslikku asendit, nende privileegides sätestatud õiguste, vabaduste ja kohustuste ega ka autonoomia ulatuse õigusajaloolist võrdlust. Reeglina on piirdunud Tallinna ja Riia puhul väitega, et need linnad evisid ajaloolistest privileegidest tulenevalt laialdast autonoomiat, millesse sekkumine oli riigi keskvalitsusele raske, või et Narva kuulumine Rootsi linnaseaduste alla andis riigile hea võimaluse linna poliitilist, administratiivset ja majanduslikku elu reguleerida.

E. Küngi ettekanne oli üles ehitatud kahes osas. Esmalt käsitleti üldisi arengutendentse Liivi sõja järel. Koos muutunud poliitiliste raamidega olid toimunud muutused ka linnade majandustegevuses, mis tulenesid Hansa kaubanduse allakäigust, Moskva keskvõimu esiletõusust ja Läänemere kaubatee tähtsuse vähenemisest. Samas võistlesid linnad omavahel kaubandusliku esivõimu pärast. Eriti leppimatus konkurentsist olid Soome lahe linnad Tallinn, Narva ja Nyen, aga ka Tartu ja Tallinn, samas kui Riia oma tagamaaga moodustas omaette kaubanduspiirkonna. Siinsed linnad hakkasid üksteisest erineva keskvõimude poolt väljastatud privileegide osas, milles antud õigused olid erineva ulatusega. Samuti on erineval moel silmas peetud varasemaid Liivi sõja eelseid privileege, mille tulemusel kas eristuti või, vastupidi, sarnastuti Rootsi-Soome emamaa linnade õiguskorraldusega. Eraldi grupi nn privileeeritud linnadest moodustasid aga linnalised asulad, mis 16. saj lõpu ja 17. saj alguse sõdade käigus kaotasid kesk- ja uusaja linnadele iseloomulikud tunnused – raed, gildid ja tsunftid. Oma ettekande teises pooles püüdis E. Küng hinnata Narva kohta, tähtsust ja õiguslikku asendit Rootsi riigis, võrreldes seda teiste Eesti ala linnade ning Riia ja toonase pealinna Stockholmiga.

Konverentsi lõpetas Põhjasõja algusele pühendatud näituse avamine Ajalooarhiivi fuajees. Näitusel võis tutvuda Ajalooarhiivi kogudest pärinevate dokumentidega, põhiliselt omaaegsete kirjade, raportite, kesk- ja lokaalvõimude plakatitega, mis kajastavad informatsiooni aastatest 1700 ja 1701. Samuti oli välja pandud Eesti Ajaloomuuseumi kogudest Rootsis ja Venemaal Põhjasõja sündmuste tähistamiseks vermitud 11 medalit.

Kahtlemata oli konverentsi ajakava väga pingeline (iga ettekandja käsutuses oli pool tundi) ja vaatamata üheksale ettekandele ei suudetud kõiki huvipakkuvaid valdkondi katta. Nii ei käsitletud õigusemõistmise ja kohtukorralduse institutsionaalset ülesehitust, kohtute kompetentsi, samuti ei olnud kiriku- ja laiemalt kultuurielu valgustamine ühegi sõnavõtja konkreetseks ettekandeteemaks. Neid lünki aitab ehk täita konverentsi ettekannete põhjal koostatav artiklite kogumik, milles on kavas avaldada teistegi uurijate teemakohaseid artikleid. Kui midagi veel lõpetuseks soovida, siis võiks edaspidi kaaluda analoogilise konverentsi korraldamist mõne varasema või, vastupidi, hilisema Eesti ajalooajaloo perioodi mitme aspekti portreerimiseks. Näiteks võiks pakkuda perioodi Vene võimu alla minekust asehalduskorralduse analüüsi.

Birgit Kibal. Enn Küng

JERZY TOPOLSKI – JÄÄV LEGEND*

Fotol: (vaskult) Raimo Pullat, Janusz Konieczny, Danuta Topolska ja Jerzy Topolski Tallinnas Raekoja platsil. On 18. juuli 1997. Foto R. Pullati erakogust

Palju aastaid on möödunud ajast, kui kohtasin esmakordselt Jerzy Topolskit. Ta oli juba tuntud, ent mitte veel maailmanimi. Oli 1970. aastate keskpaik. Üks kuum suvi. Töötasin paar kuud Eesti paviljoni asedirektorina Poznani messil. Meie esimene kohtumine leidiski aset n-ö rahvusvahelisel pinnal, konkreetselt Eesti Paviljoni ühes küllalt suures saalis. Mäletan selgelt, kuidas naerata Jerzy Topolski kiirelt sisenes. Esimene käepigistus oli inimlikult soe ja terane pilk läbi prillide siiras.

Kohe tulid temapoolsed ettepanekud: loeng ajaloo instituudi suures saalis ja väljasõit piknikule tema suvilasse Boszkowo järve äärde, mitte kaugel Poznanist. Loeng õnnestus ja suvilaskäik veelgi enam. Seltskonna moodustasid isand Topolski ja 3–4 assistenti, nende seas tema praegune lesk Maria (Danuta). Mul oli tollal juba poola pidude piisav kogemus olemas, ent see kohtumine ületas igasugused ootused. Professor Topolski oli kogu seltskonna tõeline hing. (Ka alkoholi oli piisavalt.) Tollal armastas Jerzy naljatades väita, et tema ka teedri liikmetel peab olema "köva pea".

* Vt ka R. Pullat, Legendaarne professor Jerzy Topolski. – Vana Tallinn, X (XIV), Estopol, Tallinn, 2000, lk 149–150.